

به نام خداوند بخشنده مهربان

دستورالاطباء فے دفع الطاعون و الوباء

تالیف:

موسے بن علی رضا ساوجے

تصحیح، پڑوہش و ویرایش:

مجید انوشیروانی، ریحانہ معینہ

به کوشش:

محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو

سرشناسه	: ساوجی، موسی بن علی رضا، قرن ۱۲ق.
عنوان و نام پدیدآور	: دستورالاطباء فی دفع الطاعون و الوباء تألیف موسی بن علی رضا ساوجی، تصحیح، پژوهش و ویرایش مجید انوشیروانی، ریحانه معینی، یا مقدمه باقر لاریجانی، به کوشش محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو.
مشخصات نشر	: تهران: چوگان، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	: ۲۸۶ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۸۲-۴۰-۶
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: پزشکی اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	: طاعون - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	: وبا - متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده	: انوشیروانی، مجید - مصحح
شناسه افزوده	: اردشیر لاریجانی، باقر. - مقدمه نویس
شناسه افزوده	: شمس اردکانی، محمد. - گردآورنده
شناسه افزوده	: قاسملو، فرید. - گردآورنده
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۱ ۵۵۱۷ (س ۸۸۳)
رده بندی دیویی	: ۶۱۰/۱ (۱۷۶۷)
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۹۰۳۲۲

دستورالاطباء فی دفع الطاعون و الوباء

تألیف: موسی بن علی رضا ساوجی

تصحیح، پژوهش و ویرایش: مجید انوشیروانی، ریحانه معینی

به کوشش: محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو

ناشر: چوگان

طراح جلد: مهدی انوشیروانی

شمارگان: ۵۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۱

بهاء: ۱۱۸۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۸۲-۴۰-۶

تلفن: ۰۹۱۲۳۵۹۱۴۴۳-۶۶۴۰۶۴۷۷

۱۵	[خطبه کتاب]
۲۱	[باب اول، در مقدمه]
۲۲	فصل اول: در وصایای بقراط حکیم است
۲۴	فصل دوم: در فضیلت و شرافت علم طب است
۲۵	فصل سیم: در تعریف علم طب است
۲۶	فصل چهارم: [در ارکان]
۲۶	فصل پنجم: [در مزاج]
۳۰	فصل ششم: [در اخلاط]
۳۴	فصل هفتم: [در اعضاء]
۳۷	فصل هشتم: [در ارواح]
۳۸	فصل نهم: [در قوا]
۴۱	فصل دهم: [در افعال]
۴۱	فصل یازدهم: در علم به احوال بدن انسان است
۴۶	فصل دوازدهم: در اسباب احوال بدن انسان است
۵۱	فصل سیزدهم: در علامات احوال بدن است
۵۵	فصل چهاردهم: در نبض
۶۱	فصل پانزدهم: در بول است
۶۴	فصل شانزدهم: در براز است
۶۵	فصل هفدهم: در اسباب احوال بدن است یعنی صحت و مرض و حالت متوسطه
۶۸	فصل هجدهم: در فصول اربعه در نزد اطباء که آن غیر از فصول اربعه نزد منجمین است
۶۹	فصل نوزدهم: در احکام تغایر فصول از جهت تأثیر نمودن در امزجه
۷۱	فصل بیستم: در احکام هوای خوش است که در جو عالم است
۷۲	فصل بیست و یکم: در فعل کیفیات اهویه و کیفیات فصول و مقتضیات هر فصلی

فصل بیست و دوم: در ترکیب فصول متغیره در سال است.....	۷۷
فصل بیست و سیم: در بیان تغیرات عرضیه غیر مضاده طبیعیه.....	۸۰
فصل بیست و چهارم: در تأثیر تغیرات هوای ردیه مضاده طبیعت است.....	۸۳
باب دوم: در حقیقت و ماهیت و تعریف حمای وبایی است [و] در مطالب کلیه این کتاب است و آن مشتمل بر چند فصل است.....	۸۷
فصل اول: در حمای و وبایی.....	۸۸
فصل دوم: در اسباب حدوث هوای وبایی است و استحاله شدن جوهر هوایی به فساد.....	۸۹
فصل سیم: در بیان کسانی که مستعد مرض وبا هستند و امزجه ایشان زود محلّ عروض این آفت می شود.....	۹۲
فصل چهارم: در تأثیر اعراض نفسانی در ابتلا به حمای وبایی.....	۹۳
فصل پنجم: در علامات حدوث وبا و هوای وبایی است.....	۱۰۰
فصل ششم: در بیان علامت حمای وبایی.....	۱۰۱
فصل هفتم: در تدابیر ابدان صحیحه که وارد شود بر آنها هوای وبایی.....	۱۰۶
فصل هشتم: تدبیر حرکت و سکون.....	۱۱۳
فصل نهم: [تدبیر نوم و یقظه].....	۱۱۶
فصل دهم: تدبیر استفراغ و احتباس.....	۱۱۶
فصل یازدهم: در تدابیر حافظ صحت است به حسب فصول اربعه.....	۱۱۸
فصل: در دواهایی است که معین بر اسهال شود.....	۱۴۲
فصل دوازدهم:.....	۱۴۹
در بیان منافع و خواص فادزهر معدنی و طبع آن.....	۱۴۹
فصل سیزدهم: در ذکر حبوب فادزهر معدنی.....	۱۵۱
فصل چهاردهم: در ذکر حبوب جدوار از متأخرین.....	۱۵۴
فصل در مفرحات.....	۱۵۸

فصل پانزده: [در تعریف مرض طاعون و اسباب و علامات و علاج آن] و بیان کیفیت عروض آن	۱۶۱
فصل شانزده: در تصرفات ستّه ضروریّه	۱۶۷
فصل هجدهم: در اسباب حدوث اوجاع مفاصل	۱۷۴
باب سیم در خاتمۀ کتاب است	۲۰۷
[فصل] اول:	۲۰۸
فصل دوم:	۲۰۹
فصل سیم:	۲۱۰
فصل چهارم:	۲۱۱
فصل پنجم:	۲۱۲
فصل ششم:	۲۱۳
فصل هفتم:	۲۱۵
فصل نهم: در اینکه نفوس فلکیّه عالم دون بر وجه تفصیل هستند	۲۱۶
فصل دهم: در کیفیت دخول شرور در عالم امکان و بیان ماهیت شر	۲۱۷
فصل یازدهم:	۲۱۹
فصل دوازدهم: در عنایت و نبذی از حکمت‌های الهی	۲۲۱
فصل سیزدهم: در اینکه بلایا و منایا خیر است بر وفق حکمت الهی به قول کلی	۲۲۲
فصل چهاردهم: در کیفیت تأثیر دوا و حیل و غیر آنها به وجه کلی الهی	۲۲۴
فصل پانزدهم: در خاصیت دعوات و طلسمات بر وجه کلی الهی	۲۲۵
فصل شانزدهم: نبذی از کیفیت تأثیر طلسمات و تسخیرات	۲۲۸
فصل هفدهم: در فایده قربانی و صدقات و نذورات بلکه مطلق وجوه بر و قربات برای انجام	۲۲۹
مطالب	
فصل [هجدهم]: در بیان ثواب بیماری و ثواب عیادت و دیدن او	۲۳۴
فصل نوزدهم: در بیان طریق استشفای آیات و سور قرآنی	۲۳۶

فصل بیستم: در بیان طریق استشفاء تربت مبارک حضرت امام حسین علیه السلام..... ۲۳۷

فصل در بیان استشفای به آب نیشان و باران..... ۲۳۷

فصل بیست و یکم: در بیان استشفاء به تصدق..... ۲۳۸

فصل بیست و دوم: در بیان ادعیه وبا و طاعون و قحط و زلزله است..... ۲۳۹

www.ketab.ir

بسم الله الرحمن الرحيم

برای «مکتب طب سنتی ایران» ویژگی‌های چندی می‌توان برشمرد، از جمله آنکه این میراث کهن، نه فقط یک «متد» و «شیوه» درمان، که یک «نظام جامع طبّی» است که هم در آداب و تدابیر نگاهداشت تندرستی سخنان کاربردی بسیار دارد، و هم در سبب‌شناسی و تشخیص بیماری‌ها دیدگاهی فراگیر و گسترده عرضه می‌کند، و هم در درمان از اقسام شیوه‌های گوناگون یعنی از کاربرد اشکال متنوعی از مواد زیستی طبیعی و اعمال روش‌های دستی تا رویکردهای روانی و روحانی بهره می‌گیرد.

ویژگی دیگر آنکه این مکتب بر «حکمت طبیعیات» مبتنی است و بر دو پایه خرد و تجربه مدون و سنجیده استوار است، نه بر دریافت‌های پراکنده و شناخت‌های نابسامان. حفظ این دو ویژگی، امروز برای احیای این مکتب بسیار مهم است، به زبان دیگر در بازایی و بازسازی آن، دو نکته مهم باید در نظر گرفته شود: یکی آنکه تمامیت و یکپارچگی دانش در ساختار این مکتب از میان نرود و توقف در حیطه‌های ساده‌تر و دست‌یافتنی‌تر موجب فراموشی اصول بنیادی نگردد و دوم آنکه در هر اقدامی برای گسترش و توسعه این مکتب، دقت و تعهد بسیاری صرف شود تا خواسته یا ناخواسته عیار «خردورزی» و «تجربه‌گرایی روش‌مند» در آن کم‌رنگ نشود.

یکی از پیش‌نیازهای لازم برای دستیابی به این اهداف، تسهیل دسترسی به گنجینه دانش و آموزه‌های مکتوب حکیمان در دوره‌های تاریخی گوناگون است. بدین منظور لازم است که این نوشتارها با شکیبایی و دقت و با رعایت ملاحظات علمی و معیارهای ادبی تصحیح شده و در دسترس علاقه‌مندان و دانشجویان قرار گیرند. از آن پس می‌توان این متون را در پژوهش‌های گوناگون به کار برد و از آموزه‌هایشان درس اعتدال و تندرستی گرفت.

مجموعه ده‌جلدی فاخری که اکنون پیش چشم ماست، دربرگیرنده چهارده کتاب و رساله طبّی گرانقدر از قرن دهم تا چهاردهم هجری قمری است. بی‌گمان این کوشش

ارزشمند، بخش نادیده و ناخوانده‌ای از خزانه دانش حکیمان قرون اخیر را برای دانشجویان و طبیبان و پژوهشگران به روشنایی می‌آورد و به شناخت آراء نظری حکمای این دوره تاریخی و داوری‌هایشان درباره حکیمان پیشین انجام بیشتری می‌بخشد. همچنین با گسترش و تعمیق دانش پزشکان حکمت‌ورز، آموزه‌های پیشگیری و درمان را ارتقاء خواهد داد و در حوزه پژوهش‌های تحلیل تاریخی مکتب طب سنتی ایران نیز به کار خواهد آمد.

به‌جاست که از همه مدیران و دست‌اندرکاران این مجموعه به‌ویژه جناب آقای دکتر محمدرضا شمس اردکانی برای تلاش و همتشان در مدیریت این پروژه در مراحل گزینش و جستجوی نسخ، حروف چینی مقلداتی، تصحیح و پژوهش و ویرایش، و چاپ کتاب قدردانی نمایم. همچنین از زحمات استاد ارجمند آقای فرید قاسملو و همکار کوشای ایشان آقای علی‌اکبر وطن‌پرست در مطالعات کتاب‌شناسی و گزینش و گردآوری نسخ خطی تشکر می‌کنم.

در این راستا تلاش مصححان ارجمند و گرانمایه این کتب و رساله‌ها، و تلاش و دقت ارزنده سرویراستار و مدیر اجرایی فرآیند تصحیح، آقای دکتر مجید انوشیروانی قابل تقدیر است.

امید است که این کتاب در اعتلای مکتب طب سنتی ایران نقشی بسزا ایفا نماید.

دکتر باقر لاریجانی

رئیس دانشگاه علوم پزشکی تهران

مقدمه دستورالاطباء

از مرور کتب و رسالاتی که در دوره قاجار در باره وبا نوشته شده است، چنین برمی آید که این نوشتارها بر دو گونه اند: کتب و رسالاتی که در توصیف وبا همان آموزه های حکمای پیشین را در نظر گرفته و در تعریف و بیان علایم حدوث آن همان مطالب مربوط به حمای وبایی را بازگو کرده اند و در بیان علامات و معالجات نیز هم چشمی به مطالب گذشتگان داشته اند و هم به وبای موجود مورد مشاهده نظر کرده اند، و کتب و رسالاتی که از نخست وبا را به چشم دیگری نگریسته و صراحتاً آن را غیر از وبا و حمای وبایی گذشتگان شمرده اند می دانیم که حکمای پیشین وبا را فسادى در جوهر هوا به سبب های سماوی یا ارضی می دانستند و در واقع بیماری های عام و بسیار فراگیر را وبا می نامیدند.

نمونه شاخص از گروه دوم میرزا احمد تنکابنی حکیم باشی فتحعلی شاه قاجار است که در فصل دوم از باب ششم رساله اسهالیه، همه گیری های وبا در دوران خود را به کلی غیر از تعریف و توصیف گذشتگان می داند و با اشاره به وبای بسیار شدیدی که در دهه چهارم سده سیزدهم در شیراز و اصفهان و یزد و کاشان و تهران و قزوین و آذربایجان بیداد کرد، می گوید:

«اصل وبا داخل در اقسام حمیات اسیت و ذکر کردن این خادم الحکماء در اینجا به چند جهت است یکی اینکه کسی از حکماء سابق ذکری در باب اسهال وبایی در کتب خود نقل نکردند مگر شیخ ابوعلی، اسمی مذکور می کند آن هم نه در مبحث حمای وبایی... دیگر اینکه قسمی که حضرات حکماء نقل می کنند در تعریف حمای وبایی و علامتی که نقل می کنند هیچ دخل به این وبایی که در عهد این سلطان واقع شده - که در سال اول عوام وباء می گفتند و در سالهای دیگر خواص هم می گفتند- هیچ قسمی [از] این تعریف و آن براهین به این وبا صادق نبود خاصه در بعضی بلاد ایران که ییلاق بسیار خوبی دارد و عفونت هوا در آن هیچ راهی ندارد اعم از اینکه سبب

وی سماوی باشد یا ارضی، در چنین مکان این اسهال وبایی پیدا شد و مردم و خلق بسیار را به قتل رسانید. و دیگر اینکه چه بسیار شخص صبح خود را بر طیب نشان می داد، طیب حکم به صحت او می کرد و در دو ساعت فاصله مرض اسهال و قیء چنین هجوم می آورد که در دوازده ساعت به هلاکت می رسید و هلاک می شد. وی در ادامه می گوید:

«و به این جهت ها این خادم الحکماء این مرض ردیه را که در این سالها به هم رسید او را هیضه ردیه دانستم و متعدی و مسری، چنانکه شیخ در کتاب قانون در مبحث قولنج می فرماید سالی در غزنین و در بلاد ترکستان مرض قولنج مسری شده بود چنین سرایتی که به بعضی ملاقات، سرایت می کرد؛ مرض قولنج به هم رسانید. این هیضه ردیه هم شاید از این قبیل بوده است.»

اما کتاب حاضر یعنی «دستورالطبایع فی دفع الطاعون و الوباء» که در سال ۱۲۶۲ ق (اواخر دوره محمدشاه قاجار) تألیف شده است به گونه نخست متعلق است. حکیم موسی بن علی رضا ساوجی در باب دوم این کتاب به توصیفی از وبا پرداخته که با وجود اختلاف در ذکر علایم و نشانه ها در سایر وجوه یعنی تعریف و نشانه های حدوث و تدابیر عام و خاص درمان، چندان با مطالب پیشینان دیگرگونه نیست، ولی پنج سال پس از او حکیم محمدحسین افشار در رساله «معالجه مرض وبا» (تألیف شده در سال ۱۲۶۹ یعنی اوایل دوره ناصری) از ابتدا با یاد کردن از طبیبان فرنگی و دارالفنون و شخص حکیم پولاک، از همان نخست به راهی دیگر می رود که تفصیل آن در این مقال نمی گنجد و او را می توان از کسانی دانست که در دوران قاجار به بیماری وبا تفرّد و تشخیصی بخشیده که با دیدگاه طبیبان و حکیمان گذشته متفاوت است.

مشخصات نسخه:

این نسخه اکنون در کتابخانه ملی به شماره ۱۰۶۰۵ ف ثبت شده و شماره قدیم آن ۶۰۵ ف بوده است. همچنین مشخصات و ویژگی های کتاب در صفحات ۱۱۵ و ۱۱۶ جلد دوم فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی به تألیف سیدعبدالله انوار در سال ۱۳۴۷ هجری

شمسی ثبت شده است. ویژگی های ظاهری کتاب در سایت کتابخانه ملی به این ترتیب بیان شده است:

خط نستعلیق، ۱۴۸ برگ، کتابت در قرن سیزدهم، کاتب معیرالممالک، سرفصلها مرکب قرمز، روی نام داروها و برخی کلمات با مرکب قرمز خط کشیده شده است. نام برخی داروها با مرکب قرمز نگاشته شده است. جلد نقاشی، بوم زیتونی، متن بوم قهوه ای زر شنجرف و لاجوردی، داخل متن قرمز نرگس زر و شنجرف و سبز، کاغذ فرنگی و شکری.

ویژگی های محتوایی کتاب:

غیر از آنچه در سطرهای پیش درباره رویکرد نویسنده کتاب به بیماری وبا بیان شد، نکات زیر نیز درباره این کتاب گفتنی است و از برخی جهات باید آن را در خور توجه دانست:

- نخست آنکه نویسنده شریف این کتاب (مرحوم حکیم میرزا موسی ساوجی) خود در جریان همه گیری وبا در تهران در سال ۱۲۶۲ هجری^۱، پس از فرار امرآ و اغیاء و اطباء از شهر، بعد از درنگی در احوال خلق و توکل بر خداوند، تن به مرگ سپرده و در میان خیل فقرا و مساکین بیمار مانده و به علاج آنان مشغول شده است و آن گونه که خود روی نوشته، قریب به دو سه هزار نفر را درمان کرده است تا جایی که پس از رفع بلیه و بازگشت محمداشاه به تهران، به خاطر توفیقش در این امر مأمور به نوشتن کتابی در این باب می شود. بنابراین آنچه آن حکیم نوشته است از قوت توکل او مایه دارد و

^۱ استاد دکتر تاجبخش در ص ۵۸۴ جلد دوم کتاب «تاریخ دامپزشکی و پزشکی در ایران» از همه گیری وبا در تهران در سال ۱۲۶۱ هجری قمری یاد کرده اند که در جریان آن محمداشاه قاجار با خانواده اش به لواسان پناه برده و یکی از فرزندان وی در آنجا بر اثر ابتلا به وبا درگذشته است. بعد است بتوان این یک سال اختلاف تاریخ را بر دو همه گیری مجزا حمل کرد. البته استاد دکتر تاجبخش از کتاب «دستورالاطباء...» نامی نبرده اند، شاید هنگام تألیف به آن دسترسی نداشته اند.

برگرفته از تجربه عملی او در کارزار با بیماری نیز هست که صدالبته نگاشته وی را بسیار پرارزش تر می کند.

- دیگر آنکه اگرچه کتاب به تصریح نویسنده آن «دستورالاطباء فی دفع الطاعون و الوباء» نام دارد اما درباره طاعون شرح و تفصیل چندانی ندارد و تنها دو فصل پانزده و شانزده از باب دوم به آن ویژه شده است، و در مقابل بخش بزرگتری در حجمی حدود سه برابر آن، به اوجاع مفاصل و اسباب و علایم و درمان آنها اختصاص داده است.

- نکته دیگر این است که تخصصی بودن موضوع کتاب، باعث نشده که نویسنده از بیان برخی مقدمات ضروری صرف نظر کند یا در بیان آنها کوتاهی و سهل انگاری ورزد. خواهد دید که بیان او از امور طبیعی، اسباب و علل، و دلایل و علایم در باب اول کتاب (که حدود یک سوّم کل کتاب است) با وجود ایجاز و اختصار، بیانی درست و دقیق و گویا است و جز بعضی خطاهای خرد و بسیار کم شمار - که بیشتر ناشی از خطای کاتب به نظر می رسد - غلطی در آن به چشم نمی رسد، و از این نظر ستودنی است.

- چهارم آنکه مشرب عرفانی نویسنده و تعلقش به طریقت باطنی - که در باب سوّم کتاب کاملاً آشکار شده است - برای خوانندگان صاحب ذوق بسیار شیرین و دل انگیز است و در پایان کتاب، ملال آنان را از آن قیل و قال های طبّی رفع می کند، و نشان می دهد که میرزا موسی ساوجی طبّی عارف مسلک و صوفی منش نیز بوده است.

- پنجم آنکه سفارش دهنده و مهدی الیه کتاب محمدشاه قاجار است که به هر حال برای کتاب ارزشی فراهم می کند، زیرا نویسندگان برای آنکه کتابی را به شاهی تقدیم کنند، یا از سر فرمانبرداری و احترام به شاه یا از بیم کم خردی و

شتابکاری وی، عموماً در بیان مسائل عملی و کاربردی طب پروا و دقت بیشتری روا می‌داشته‌اند.

- سرانجام ناگفته نماند که کاتب نیز نستعلیق نغز و زیبایی در کار آورده است و در اثر او از تزیینات افراطی و آرایه‌های گرافیکی مظاهراته چیزی دیده نمی‌شود.

شیوه تصحیح:

تصحیح این اثر با اعتماد به نسخه توصیف شده در بالا انجام گرفت. در صورت مواجهه با خطاهای املایی یا تصحیف و تحریفاتی که ناشی از کم دقتی کاتب به نظر می‌رسید آن را در پاورقی نشان دادیم و موارد خطی یا بسیار محرز را در داخل متن اصلاح کرده، تغییر و تصرف متنی را در پاورقی نمایان داریم. نمونه ای از غلط نویسی های گوناگونی که به قراین لغوی و یا مفهومی در متن اصلاح کرده ایم از این قرارند که به ترتیب نخست ضبط غلط و سپس اصلاح مصححان را نشان می دهند:

صلاح..... صلاح

قاسر..... قاصر

پلید..... بلید

اعظم..... عِظَم

بخشوع..... بختیشوع

حصن لبان..... حصی لبان

کثر سورت..... کسر سورت

مداامت..... مداومت

دستور خط را نیز براساس دستور خط مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی سامان دادیم و کوشش کردیم که در پیوسته نویسی و گسسته نویسی به ویژه در نام بیماری ها و مفردات دقتی بایسته به کار بیندیم تا مانند برخی مصححان کتب نشرشده اخیر از این جهت سهل انگاری نکرده باشیم.

سپاسگزاری ها

بر ما بس لازم است که از استادمان جناب آقای دکتر محمدرضا شمس اردکانی برای همکاری و بزرگواریشان در حسن اعتماد و تدارک زمینه های لازم برای انجام این کار سپاسگزاری کنیم. همچنین از آقای علی اکبر وطن پرست نیز برای تلاشهایشان در تهیه تصویر و پرینت نسخه خطی این کتاب تشکریم.

منت پذیر همسر و فرزندانمان هستیم که ساعتها خموشی و تنهایی را تاب آوردند تا بتوانیم در فرآیند تصحیح، گره های لغوی و معنایی را در این کتاب بگشاییم و در همه مراحل طولانی دیگر آن تا تولید و چاپ نیز با به پای کار پیش برویم و از نقصان ها و خلل ها تا جایی که ممکن است بکاهیم.

امیدواریم کوشش ما برای ارائه تصحیحی قابل اعتماد به مقصود نزدیک شده باشد، و خوانندگان هوشیار ما را از نقد و نظر خود بهره مند سازند.

دکتر مجید انوشیروانی

دکتر ریحانه معینی

تابستان ۱۳۹۱